

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA

Giriş. Sadə cümlələr bəzən ünsiyyət prosesində tələbatı ödəmədiyindən, fikir daha mürəkkəb strukturlarla, yəni mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq grammatik əsasdan ibarət olan, müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edən, vahid cümlə intonasiası ilə tələffüz edilən sintaktik vahiddir. Mürəkkəb cümlə komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin təbiətindən asılı olaraq iki yerə bölünür: tabesiz mürəkkəb cümlə və tabeli mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha çox müstəqil (tabesiz) tərəfdən ibarət olan və həmcins üzvlər kimi bir-biri ilə əlaqəli olan mürəkkəb cümlə növüdür. Bu cümlələr bərabərhüquqlu predikativ hissələrdən təşkil olunur. Tarixi inkişaf prosesində əvvəlcə insanlar fikirlərini sadə cümlələrin köməyi ilə ifadə etmişlər. Zaman keçdikcə qarşı tərəfə daha çox informasiya çatdırmaq məqsədi ilə dildə mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunmağa başlandı. Cümlə quruluşunun sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını aşağıdakı kimi qura bilərik:

Sadə cümlə- həmcins xəbərlə sadə cümlə- tabesiz mürəkkəb cümlə

Qeyd etdiyimiz sxemə əsasən deyə bilərik ki, həmcins xəbərlər hesabına genişləndirilmiş sadə cümlədə həmcins xəbərlərdən birinin başqa bir mübtədə ilə əlaqələnməsi nəticəsində cümlədə predikativ mərkəzlərin sayı artır və mürəkkəb quruluşlu cümlə formalaşır. Q.Kazımov tabesiz mürəkkəb cümləyə belə tərif verir: “Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və grammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir” [5, s. 725].

Tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik semantikasının geniş spektrdə təhlili XX əsrin 70- ci illərindən başlanır. Bu tarixə qədər tabesiz mürəkkəb cümlələr üzərində tədqiqatlar formal və məntiqi istiqamətlərdə aparılırdı. Cümlənin səthi strukturu tədqiqata cəlb olunur, mürəkkəb cümlənin tipləri isə komponentləri bağlayan bağlayıcılar əsasında müəyyən olunurdu. Sonralar isə tədqiqatlarda tabesiz mürəkkəb cümlənin daha dərin qatlarına enilməyə başlandı. Bu zaman tədqiqatçıların maraq dairəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı əlaqənin semantikasına yönəldi. Dil vahidlərinin semantik təhlili həmin vahidin elementlərinin bir- biri ilə əlaqəli və bir- birindən asılı olan sistemini dərk etmədən mümkün deyil.

Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlər arasında paralelizm özünü göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabərhüquqludur, biri digərindən asılı deyil. Mürəkkəb cümlənin bu tipində komponentlər ya intonasiasının, ya da intonasıya ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin semantikasi cümlənin tərkibində olan predikativ hissələrin məna əlaqələri ilə müəyyən olunur. Bu məna əlaqələri aşağıdakı əsas növlərə bölünür:

1. Qarşılaşdırma semantikasi. Komponentlərdə ifadə olunan informasiyalar bir- biri ilə qarşılaşdırılır.
2. Zaman semantikasi. Ya hər iki komponentdə haqqında danışılan hadisələr eyni anda baş verir, ya da biri bitdikdən sonra digəri başlanır.
3. Səbəb- nəticə semantikasi. Birinci komponent hadisənin səbəbi ilə bağlı, ikinci komponent isə onun nəticəsi ilə bağlı informasiyanı ifadə edir.
4. Bölüşdürmə semantikasi. Predikativ hissələr arasında seçim və ya mümkün variantlar ifadə olunur. Komponentlərdəki hadisələr bölüşdürülür. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin qeyd olunan semantik tipində əgər komponentdən birində ifadə olunan informasiya reallaşacaqsə, digəri reallaşmayacaq.
5. Aydınlaşdırma semantikasi. İkinci komponent birincidə ifadə olunan informasiyanı daha da aydınlaşdırır və dəqiqləşdirir.

Cümlənin semantikasının müəyyənəlməsində komponentləri bir- birinə bağlayan bağlayıcıların da mühüm rolu vardır. Belə ki, inkar və iştirak bağlayıcıları ilə bağlanan komponentlər eynizamanlılıq, qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə bağlananlar qarşılaşdırma, “və” bağlayıcısının köməyi ilə bağlanan komponentlər ardıcılzamanlılıq, bölüşdürmə bağlayıcıları ilə əlaqələnen komponentlər isə cümlədə bölüşdürmə semantikasının ifadəsinə xidmət edir. Əksər tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantika ilə ifadə olunan informasiya bir- birinə uyğun gəlir. Bu halda cümlənin semantikasi asanlıqla müəyyənəlsin və informasiya üzdə olur. Məsələn; *Tapdıq ondan aralanmaq istədi, ancaq Cahandar ağa nökrə saxladı* [6, s. 29].

Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlə nümunəsində komponentlər bir- birinə qarşılaşdırma bağlayıcısının köməyi ilə bağlanmışdır. Cümlədə qarşılaşdırma semantikasi ifadə olunur. Cümlənin informasiyası onun semantikasına uyğun gəlir. Nümunəni kontekstdən kənarda belə götürsək, onun həm semantikasi, həm də ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyası dinləyiciyə aydındır. Buradan “Cahandar ağanın Tapdıq adlı nökrə getməyə qoymaması” haqqında informasiya alırıq.

Lakin ədəbi dil nümunələrində elə tabesiz mürəkkəb cümlə nümunələri ilə qarşılaşıq ki, onların semantikasını müəyyənəldirmək xüsusi diqqət tələb edir. Buna müvafiq olaraq cümlənin ifadə etdiyi informasiya da daha dərin qatlarda yer alır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə informasiyanın semantikaya uyğun gəlməməsi halı dilin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı olan və nitq prosesində meydana çıxan maraqlı dil hadisələrindən biridir. Ona görə də, bu tip tabesiz mürəkkəb cümlədə semantika, ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya və onların qarşılıqlı münasibəti xüsusi yanaşma və araşdırma tələb edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunəyə diqqət edək;

³¹ BDU-nun doktorantı. simnarelizade112@gmail.com

Ay mənim əzizlərim, ananızın adına verdiyiniz o ehsanı mən 10- 15 il yeyib qurtara bilməzdim. Niyə onları mənə sərf etmədiniz? Əli zibil vedrəli pilləkən qalxıb- düşəndə mənim zəhmətli günlərimi görən qonşulardan utanırdınız bari! Ay mənim balalarım, siz ehsan verdikcə, oxşadıqca mənim əsl halımı bilən qonşular, yatdığım xəstəxananın işçiləri sizə gülürlər. Pıçıldayıb ələ salırlar: “Xəstəxanada tək can verən, bədbəxt arvad! Sağlığında kor Fatma, öləndə badam gözlü!” [4, s. 361].

Nümunədəki “Sağlığında kor Fatma, öləndə badam gözlü” cümləsinin semantikasına və ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyasına nəzər yetirək. Cümlənin struktur- semantik yarımçıqlığı ilk baxışdan, diqqətimizi cəlb edir. Tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda qurulan cümlədə üslubi məqamın tələbi ilə paralelizm yaradan cümlə üzvləri buraxılmışdır. Kontekstə əsasən buraxılmış xəbərləri “Sağlığında kor Fatma deyərdir/ çağırardılar/ öləndə badam gözlü deyirlər/ deyib ağlayırlar” şəklində bərpa edə bilərik. Cümlənin strukturu bərpa olunduqdan sonra semantikasına nəzər yetirək. Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnsə belə, komponentlərin arasına “amma, ancaq, lakin, isə” qarşılaşdırma bağlayıcılarını əlavə etmək mümkündür. İstər komponentlər arasında özünü göstərən təzad, əkslik (Sağlığında kor Fatma- öləndə badam gözlü), istərsə də komponentlər arasında qarşılaşdırma bağlayıcısının bərpası verilmiş nümunənin qarşılaşdırma semantikasi daşıyan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunu təsdiq edir. Cümlədə xüsusi yanaşma tələb edən birinci komponentdəki “kor Fatma” ifadəsinin semantik tutumudur. Kontekstə nəzər saldıqda məlum olur ki, haqqında danışılan şəxsin adı Fatma deyil. Eyni zamanda, haqqında danışılan qadın kor da deyil. Bəs niyə cümlədə bu addan istifadə olunur və kommunikatorun əsl adı verilmir, başqa adla ona müraciət olunur? M. Adilovun da bu şəxs adı ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, xalq arasında Fatma/ Fatı adı geniş yayılıb və bu ad geridəqalmış, avam, hüquqsuz, bədbəxt Şərq qadınlarını səciyyələndirmək üçün ümumiləşmiş formada ədəbi dildə işlədilir [1, s. 117]. Fikrimizcə, burada “Sağlığında kor Fatma” deyilərkən onun gözüünün deyil, bəxtinin kor olmasına işarə edilir. Ona görə də bu komponentdə buraxılmış leksik vahidi “Sağlığında kor bəxtli Fatma” şəklində bərpa etmək məqsədəuyğundur. Bu bərpa həm M. Adilovun şəxs adı üçün verdiyi semantikaya, həm də cümlənin daxil olduğu mətnin situasiyasına da uyğun gəlir. Çünki kommunikatorun övladları sağlığında ona dəyər verməyiblər və o, çox çətinliklərlə üzləşib ki, bunun da qarşılığında sağlığında ona “kor bəxtli Fatma” şəklində müraciət olunub. Öldükdən sonra övladları tərəfindən onun üçün zəngin ehsan verilməsi isə “öləndən sonra badam gözlü” fikrinin doğruluğunu əsaslandırır. Kommunikatora sağlığında qulluğunda duraraq deyil, öləndən sonra zəngin ehsan verməklə dəyər, qiymət verilir ki, bunun da ona heç bir xeyri yoxdur. Beləliklə, komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “Sağlığında ananıza qiymət verərdiniz”, “Adama sağlığında qiymət verərlər” cümlələrinin ifadə etdiyi informasiyaya uyğun gəlir.

Dilçilikdə belə bir fikir yer alır ki, tabesiz mürəkkəb cümlədə yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnən komponentlər arasındakı semantik bağlılıq tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanan komponentlərə nisbətən zəifdir [2, s. 351]. Belə ki, birinci halda komponentlərin müstəqilliyi daha çox olur. Komponentləri tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantikanın müəyyənəlməsi, yalnız intonasiya ilə komponentləri bağlanan cümlələrə nisbətən daha asandır. Buna görə də, komponentləri yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnən cümlələrdə semantikanın müəyyənəlməsi bir az çətinləşir.

- *Balaş. Hələ bu kimdir?*
- *Babakəsi. Mənəm də, Balaş, hə... hə, türkün sözü, bir az kömür gətirmişəm.*
- *Sevil. Ata!*
- *Atakəsi. Babakəsi, sən sən? Sən hara, bura hara? A kişi, xoş gördük [3, s. 29].*

Nümunədəki “Sən hara, bura hara” cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə strukturuna uyğun gəlir. Nümunə tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda formalaşan sintaktik frazeoloji konstruksiyadır. Sintaktik frazeoloji konstruksiyada daimi komponent sual əvəzliyi ilə ifadə olunur. “Hara” sual əvəzliyi sintaktik frazeoloji konstruksiyalar daxilində ismin fərqli hallarında işlənərək “məkan” semantikasından tamamilə uzaqlaşır. Bu zaman sual sözünün semantikasında “yoxluq, heçlik, inkar” kimi semantik çalarlar öz əksini tapır. Bu hal təkcə “hara” sual əvəzliyi üçün xarakterik deyil, “kim”, “nə” sual əvəzlilikləri də sintaktik frazeoloji konstruksiya daxilində qeyd etdiyimiz semantik çalarlara sahib olur. Bu tip cümlələrdə daimi komponent sual əvəzliyidir, onu yerində saxlamaqla frazeoloji konstruksiyanın dəyişən komponenti fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunaraq yeni cümlələr formalaşdırıla bilər. Verilmiş cümlə hər hansı bir adamla gözlənilmədən qarşılaşdıqda, onu bir yerdə gördükdə və ya uzun müddət görmədiyiniz biri anıdan, xəbər vermədən qonaq gəldikdə işlədilir. Nümunədə təəccüb semantikasi qüvvətlidir. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya isə “Nə əcəb, sən gəlmisən?”, “Gəlməyin gözlənilməz oldu” cümlələrinin ifadə etdiyi informasiyaya uyğun gəlir.

İnformasiyanın ifadəsi cümlədə verilən məlumatın insan beynində qavranılması, məna əlaqələrinin qurulması və bu məlumat əsasında nəticə çıxarılması prosesidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bu proses xüsusilə mürəkkəbdir, çünki bir-biri ilə əlaqəli və ya müstəqil olan iki və ya daha çox predikativ hissənin emal edilməsi tələb olunur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə informasiyanın müəyyənəldirilməsi aşağıdakılara əsasən həyata keçirilir.

1. Semantik əlaqə. Cümlənin predikativ hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyən edilməsi.
2. Semantik struktur. Cümlənin quruluşu və hissələrin bir-birinə bağlanma üsulunun (bağlayıcı və ya bağlayıcısız).
3. İntonasiya. Cümlənin predikativ hissələri arasında məna münasibətlərini gücləndirən və ya ayıran vurğu və fasilələr.

4. Kontekst. Cümlənin təqdim edildiyi situasiya və ya mətn çərçivəsi.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tipləri informasiyanın ifadəsi də bir- birindən fərqlənir. Aşağıdakı cədvəldə tabesiz mürəkkəb cümlədə məna əlaqələri və onlarda informasiyanın ifadə şəkli haqqında məlumat əks olunmuşdur.

Cümlənin struktur-semantik tipi	Cümlədə informasiyanın ifadə şəkli
Zaman əlaqəli cümlələr	Hər iki komponentin çatdırdığı informasiya eyni zamanda baş verir İkinci komponent birinci komponentdən sonra baş verən hadisə haqqında informasiya verir
Səbəb- nəticə əlaqəli cümlələr	Birinci komponent müəyyən bir hadisənin baş vermə səbəbini, ikinci komponent isə həmin hadisənin nəticəsi haqqında informasiyanı ifadə edir
Ziddiyyətli cümlələr	Qarşılaşdırma aparılır, iki əks informasiya paralel ifadə olunur
Alternativ cümlələr	Dinləyiciyə seçim imkanı təqdim olunur. Verilən məlumatlardan yalnız birinin baş verməsi mümkündür. İki işdən birinin baş verəcəyi ilə bağlı informasiya dinləyiciyə çatdırılır.
Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələr	İkinci cümlə birinci cümlədəki informasiyanı aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir.

Nəticə. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantika və informasiya münasibəti cümlənin predikativ hissələrinin məna əlaqəsi və informasiya axınına görə formalaşır. Bu cümlələrdə hadisələrin təqdim edilməsi, məna münasibətləri və informasiyanın təşkilatı quruluşu nitqin məzmununu və ifadə tərzini müəyyən edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə informasiyanın ifadəsi və dinləyici tərəfindən qəbul olunması kompleks bir prosesdir və bu proses sintaktik, semantik və pragmatik səviyyələrdə baş verir. Dinləyici tərəfindən bu cümlə tipinin qavranılması zamanı cümlənin predikativ hissələri analiz olunur, məna əlaqələri müəyyənləşdirilir və cümlənin ifadə məqsədi dərk edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 456 s.
2. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili, III cild Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 443 s.
3. Cəfərzadə C. Əsərləri, III cild. Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 368 s.
4. Cəfərzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, IX cild. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 372 s.
5. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 400 s.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, semantika, informasiya, məna əlaqəsi.

Keywords: complex sentence, independent complex sentence, semantics, information, meaning relationship.

Ключевые слова: сложное предложение, сложносочинённое предложение, семантика, информация, смысловые отношения.

Semantics and information in independent complex sentences

Summary

In independent complex sentences, semantics and information relations establish a meaning relationship between the parts of the sentence and ensure the effective transmission of information. This type of sentence expands the communicative capabilities of the language, facilitates the expression of complex thought and meaning relationships. Research conducted in this area makes a significant contribution to a deeper understanding of the structural and functional aspects of the language. The study of syntactic structures, especially the study of the semantic and information relations of independent complex sentences, is one of the topical issues in modern linguistics. Independent complex sentences are formed by the equal combination of two or more independent predicative parts, and complex thinking and information relations are expressed through this type of sentence. Although in most independent complex sentences the information intended to be expressed in the sentence is obvious, sometimes the information is hidden in the deeper layers of semantics and requires special research. This article will examine the types of semantic relations in independent complex sentences, the process of information transmission, and their role in the communicative function of the language.

Семантика и информация в сложносочинённых предложениях

Резюме

В сложносочинённых предложениях семантика и информационная связь устанавливают смысловые отношения между частями предложения и обеспечивают эффективную передачу информации. Этот тип предложения расширяет коммуникативные возможности языка и облегчает выражение сложных идей и смысловых отношений. Исследования в этой области вносят важный вклад в более глубокое понимание структурных и функциональных аспектов языка. В современном языкознании изучение синтаксических